

EGYHÁZTÖRTÉNET ÉS HISTORIA LITTERARIA (TARNAI ANDOR)

A vallásos érzelmesség és a pietizmus térhódításával egyidőben alakult ki Magyarországon a protestáns felekezetek rendszeres egyháztörténetírása s ezzel szoros összefüggésben kezdődött el az irodalomtörténetírás művelése is. Az irodalomtörténeti adatok gyűjtése és regisztrálása korábban is csaknem mindig az egyháztörténeti érdeklődés jóvoltából került napirendre, – gondoljunk a középkorvégi rendtörténetekre, illetve Újfalvi és Szenci Molnár előszavaira. A szakszerű protestáns egyháztörténetírás 1700 körül bekövetkező kibontakozása ezért az irodalomtörténet magasabb színvonalon való jelentkezését, sőt rövid időn belül önállósodását is lehetővé tette.

A magyar irodalomtörténetírás megindulásában természetesen igen nagy szerepe volt az irodalmi anyag összefoglalására már századok óta kialakult nyugat-európai formák és szempontok hatásának is. A középkori egyetemes vagy szerzetesrendek szerint szerkesztett katalógusok után a reneszánsz kor teremtette meg az írói lexikon műfaját, melynek legnagyobb hatású képviselője a svájci Konrad von Gesner (1516–1565) *Bibliotheca universalis* (Egyetemes könyvtár), (1545) volt.

Gesner és folytatói az egész művelt Európa irodalmát belefoglalták munkájukba; irodalom-fogalmuk a humanista felfogásnak megfelelően tudomány és szépirodalom között nem tett különbséget; nyelvileg a latint részesítették előnyben, de tudomást vettek a vulgáris nyelvű anyagról is. Mikor a 17. században Európa fejlett országaiban a nemzeti nyelvek visszavonhatatlanul uralomra kerültek, s gyors iramban megindult tudomány és szépirodalom szétválása, a régi irodalom-fogalom elvesztette aktualitását. A már anakronisztikus koncepció fennmaradt azonban az elmaradottabb nemzeteknél, sőt a 17. század közepén, főleg a németeknél, meg is újult. A német tudósok az irodalmi anyag összefoglalását Bacon nyomán *historia litteraria*nak (irodalom-történetnek) nevezték, változatlanul az egyetemes tudásanyag összefoglalására törekedtek (polihisztorizmus), túlnyomóan latin nyelven írtak, s a legszorosabb kapcsolatban álltak az egyházi és iskolai élettel. A magyar irodalomtörténet első munkásai a Németországban megismert *historia litteraria* művelésébe kapcsolódtak bele, inkább tudomány-, mint mai értelemben vett irodalomtörténetet írtak, egyházi kötöttségük, az egyháztörténetírással való kapcsolatuk pedig német mintaképeikénél is erősebb maradt.

Az egyház- és iskolatörténet

A 17. század végétől kezdve valamennyi protestáns felekezet tudósai komoly tudományos erőfeszítéseket tettek egyházuk és művelődésük történetének feldolgozására. A kezdeményezés a reformátusokhoz fűződik: az első vázlatos protestáns egyháztörténeti áttekintést – mint láttuk – Pápai Páriz Ferenc írta *Rudus redivivum* (1684) címmel.

Munkáját Debreceni Ember Pál (1660–1710), a puritánus Mártonfalvi György tanítványa, a coccejanizmus következetes képviselője, sárospataki, losonci, szatmári, debreceni lelkész folytatta. *Historia ecclesiastica Regni Hungariae* (Magyar egyháztörténet) című egyháztörténetének anyagát – saját bevallása szerint – a *Rudus redivivum* láttán kezdte gyűjteni, s ennek teljes szövegét eredetileg be is építette művébe.

Elődjéhez kapcsolódik abban is, hogy egyháztörténetével a nemzeti becsületet kívánta menteni a külföldi vádakkal szemben: nem restség – írta –, hanem a külső és belső háború akadályozták mindaddig a hazai egyháztörténet részletes feldolgozását.

Adatait nemesi pártfogói és barátai közléseiből, levelezéssel és levéltári gyűjtéssel szerezte. A Rákóczi-szabadságharc idején jutott hozzá Liskán és Sárospatakon legfontosabb forrásaihoz: a zempléni egyházmegye irattárához, illetve a Miskolci Csulyak István költő-esperes által vezetett egyházmegyei jegyzőkönyvekhez, valamint Szilágyi Benjamin Istvánnak (1616–1652) a református zsinatokról összegyűjtött anyagához. Elősegítette munkáját, hogy 1703-ban kapcsolatba lépett az uniós törekvéseiről ismert Ernst Daniel Jablonskival, aki az összes protestáns egyházak történetének a kiadását tervezte.

Jablonski sürgette Ember munkájának a befejezését és pontokba foglalt irányelveket is adott kidolgozásához. Az ő kívánságára vette fel Ember Pál az egyháztörténet megértéséhez nélkülözhetetlen polgári történeti adatokat. Munkáját rendkívüli nehézségek közepette, hősies erőfeszítéssel és kitartással végezte: Szatmáron iratainak jó része a jezsuiták kezére jutott, a város elfoglalásakor könyvtárát kuruc katonák dúlták fel s csak Rákóczi segítségével jutott újra hozzá egy részéhez, Debrecenből menekülve kellett távoznia. Műve 1706-ban mégis elkészült.

Nagy összefoglaló munkájának első – rövid – bevezető részében a kereszténység pannoniai elterjedését és a középkori egyház történetét ismertette egészen vázlatosan; a második – legerjedelmesebb – rész 1518-tól 1696-ig a reformáció, majd a református egyház történetét adja elő szoros időrendben, évek szerint csoportosítva mondanivalóját és a fontosabb akták szövegét; végül a harmadik kiegészítő rész katalógusokat, adattárakat tartalmaz, köztük a hazai történelemmel foglalkozó művek bibliográfiáját is. Ember Pál összefoglalása a magyar irodalomtörténetnek is becses forrása az ágendák, bibliafordítások, a református énekek ismertetésének jóvoltából.

460 Művének kézírata, veje, Paksi Szathmári Mihály 1725-ig terjedő kiegészítéseivel, valamint Kocsi Csergő Bálintnak a gályarab prédikátorokról írt *Narratio brevis*ével (Rövid elbeszélés) megbővítve Fridrik Adolf Lampe utrechti egyetemi tanárhoz került, aki azt saját műveként, s Debreceni Ember Pál nevének teljes elhallgatásával, nyomtatásban kiadta (Utrecht 1728).

A 18. század folyamán egyes erdélyi unitárius tanárok és lelkészek is megkezdték az egyház- és művelődéstörténeti adatok gyűjtését. A legértékesebb munkát Kénosi Tózsér János (1708–1772) végezte, aki többek között, összegyűjtötte az unitárius nyomdákra és könyvekre vonatkozó adatokat. Főművét, a rendkívül gazdag anyagot tartalmazó és mindmáig kéziratban levő *Historia ecclesiastica Transylvano-unitariát* (Erdélyi unitárius egyháztörténet) Uzoni Fosztó István (1729–1777) folytatta, de ő sem fejezte be.

Az egyháztörténet terén a leggazdagabb tevékenységet a lutheránusok fejtették ki. Az erdélyi százok első nyomtatott egyháztörténetét Haner György (1672–1740) jelentette meg *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* (Az erdélyi egyházak története), (Lipcse 1694) címmel. A száz történeti kutatások irányát különösen Schmeizel Márton (1669–1747), a közülük származó jénai, majd hallei professzor befolyásolta későbbi kiadványaival és egyetemi előadásaival.

A magyarországi evangélikusok első nagyszabású egyháztörténetét a Jénában tanult, hányatott életű id. Burius János (f 1688) korponai német lelkész írta *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae* (Adatok a magyarországi evangélikus egyház történetéhez) címmel. A tárgyra vonatkozó elszórt adatokat főleg németországi száműzetése alatt, külföldi könyvek szorgalmas olvasgatásával és baráti közlésekből szedte össze. A bevezetésben foglalkozott az itthoni kulturális elmaradottságot bíráló külföldi véleményekkel és a hazai irodalom szegénységének okát részint – a nemesi frazeológia nyomán – az állandó háborúban, a lakosság harciasságában, részint a vallási elnyomásban és az írók nyomorúságos anyagi helyzetében látta. Egyháztörténetében református kortársához hasonlóan, az évek rendjében haladt előre, de a tisztán irodalomtörténeti adat kezdettől fogva jóval több nála, mint Embernél. Az 1673-as évtől az egyháztörténet Burius személyes emlékiratává alakult, melyben a pozsonyi törvényszék és száműzetése történetét írta meg.

Burius terjedelmes munkája, mely teljes egészében soha nem jelent meg nyomtatásban, laza szerkezete, az egyház- és irodalomtörténet összekeverése, a hazai levéltári anyag hiányos ismerete ellenére is kiindulópontja lett mind az evangélikus egyháztörténet, mind a magyarországi irodalomtörténetírás fejlődésének. Az előbbi területen Krman Dániel (1663–1740) püspök, II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának híve írt – nagy másolat-gyűjteménye alapján – egyházi és világi szempontokat elválasztó, világos szerkezetű munkát, a kéziratban maradt *Hungaria evangelicát* (Evangélikus Magyarország).

Valamennyi egyháztörténeti összefoglalásban fontos hely jutott az illető felekezet iskoláinak, mint az egyházi élet és munka fontos területének. Az iskolákra vonatkozó anyaggyűjtés különleges szempontjai s

az oktatási ⁴⁶¹intézmények sajátos története azonban külön iskolatörténeti összefoglalásokra is ösztönzött. A legnevezetesebb ilyen gyűjtemény Rezik János († 1710), a hányatott sorsú eperjesi kollégium igazgatója munkájának gyümölcse. Rezik tevékenysége szorosan kapcsolódott a nemesi függetlenségi törekvésekhez, vallása ügyét és a nemesi szabadság sérthetetlenségét elválaszthatatlannak tartotta. A nagyvilág tájékoztatására *Theatrum Eperjesiense* (Eperjesi vérpád), (1687) címen Carafa rémtetteiről politikai röpiratot is írt, amelynek hatása a Rákóczi-szabadságharc manifesztumán, a *Recrudescunton* is érezhető. Páratlan értékű iskolatörténeti adattára, a *Gymnasiologia, seu historia scholarum et rectorum ecangelicorum in Hungaria* (Gimnáziumtörténet, vagyis a magyar evangélikus iskolák és rektorok története), a magyarországi evangélikus iskolák történetét, alapításuk és megszűnésük adatait, tanáraik életrajzát és irodalmi munkásságuk ismertetését tartalmazza. Jegyzeteit Matthaides Sámuel († 1729) egészítette ki és szerkesztette terjedelmes munkává, nyomtatásban azonban sohasem jelent meg.

Iskolatörténeti tanulmányokkal jezsuita tudósok is foglalkoztak, elsősorban a nagyszombati egyetemre irányítva figyelmüket. Ennek történetét első ízben Tolnay Imre (1694–1775) írta meg (*Ortus et progressus... Unicersitatis Tyrnaviensis* (A nagyszombati egyetem keletkezése és fejlődése), Nagyszombat 1725–1728), majd munkája alapján – az alapítás százéves évfordulójára – Kazy Ferenc (1695–1759) vaskos retorizált változatot szerkesztett (*Historia Universitatis Tyrnaviensis* (A nagyszombati egyetem története), Nagyszombat 1737). Egy rövid, időrendbe szedett írói katalógus mellett a hazai egyetemek, gimnáziumok és könyvtárak történetével foglalkozott Árvai Mihály (1708–1750) névtelenül kiadott kis könyve is (*Res litteraria Hungariae* (Magyarország művelődése), Kolozsvár 1735).

A tudomány- és irodalomtörténetírás kezdetei

Irodalmi adatoknak az egyháztörténeti, de különösen a irodalomtörténethez már átmenetet jelentő iskolatörténeti anyaggyűjtésekben és rendszerezésekben való felhalmozódása kielégítően előkészítette a historia litteraria megindulását. A magyarországi írókat erre hungarus-öntudatuk is nagymértékben ösztönözte; az egyetemességre törekvő német tudomány ugyanis a magyarországi irodalomról vagy egyáltalán nem vett tudomást, vagy gúnyosan beszélt a "barbár" magyarokról; igyekeztek ezért a tudományosság német fórumain helyet szorítani hazájuk irodalmi termésének, tudósainak és íróinak. A magyar historia litteraria iránt az igény először röpiratokban, tervezetekben kapott hangot. A kezdeményezés id. Burius János fiainak, a pietista mozgalomban szerepet játszó ifj. Burius Jánosnak és testvérének Dánielnek az érdeme, akik apjuk egyháztörténetének irodalmi adatait igyekeztek hasznosítani és új összefüggésekbe állítani. Az előbbi *Epistola litteraria de eruditis Hungariae* (Irodalmi levél a magyar tudósokról) című iratában fejtette ki elképzeléseit, melyekhez testvére *Litterae ⁴⁶²ad fratrem suum Joannem Burium, de argumento commentationis de eruditis Hungariae edendae* (Levél testvéréhez, Burius Jánoshoz, a magyar tudósokról kiadandó mű tárgyában) címmel írta meg hozzászólását. Ma egyik kézirat szövegét sem ismerjük, a két Burius gondolatainak azonban szerepük lehetett Czvittinger első magyar irodalomtörténetének a létrejöttében. Egy magyar irodalomtörténet tervezetét Bél Mátyás is felvázolta 1713-ban kiadott *Institutio...* (Tanítás) című – alább tárgyalandó – munkájában. Két évvel korábban azonban napvilágot látott már az első hazai irodalomtörténeti feldolgozás, Czvittinger *Specimene* is.

A selmecebányai polgárcsaládból született Czvittinger Dávid (1680 k.– 1743) 1696-ban indult németországi iskolák látogatására, s Boroszlóban, Berlinben, Strassburgban, Tübingában, végül pedig (1701-től) Altdorfban végezte tanulmányait. Strassburgban együtt tanult ifj. Ács Mihállyal, Boroszlóban pedig magánórákat vett egy éven át ifj. Burius Jánostól. Valószínű, hogy látta ebben az időben id. Burius egyháztörténetét, és bizonyos, hogy már ekkor megkezdte az irodalmi adatok gyűjtését. Az úttörő vállalkozást az altdorfi egyetemen tanító magyarországi exuláns, Moller Dániel Vilmos támogatta a leghathatósabban. Írói lexikona, a *Specimen Hungariae literatae* (Kísérlet a magyar tudományosság összefoglalására), (Frankfurt–Lipcse 1711), az Altdorfban eltöltött évtized gyümölcse. Czvittinger 1713-

ban az adósok börtönéből szökve jött vissza szülővárosába, ahol mint bányapolgár élte le további életét. A nemzeti becsület védelmezése, ami már egyháztörténeteinkben szóhoz jutott, Czvittingernél vezető szerepet játszott. Minden népnek van már olyan könyve, írta bevezetésében, amelyben összegyűjtve láthatja tudósainak életrajzait, műveit, a róluk elhangzott bírálatokat és elismerő nyilatkozatokat, csak nekünk nem. Czvittinger Jakob Friedrich Reimmann német tudós személyében néven is nevezte a legújabb támadót. Reimmann ugyanis *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein* (Bevezetés-kísérlet az egyetemes irodalomtörténetbe), (1708) című munkájában írásba adta, hogy nem tud magyarországi írókkal foglalkozó könyvről, nem is hiszi, hogy ilyet valaha írni lehetne, mert – szavai szerint – "a magyarok természetüknél fogva többre becsülnék egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy érdekes könyvet." A nemesi, szittyá barbárság polgári kritikájának elhallgattatására, a nemzeti tekintély öregbítésére és a hazai kutatás előmozdítására állította tehát össze Czvittinger első kísérletként a magyarországi írók betűrendes katalógusát. Munkáját annyira kísérletnek tekintette, hogy előszavába felhívást illesztett: küldjenek neki anyagot könyve kibővítésére.

Czvittinger több mint 250 magyarországi literátor adatait (életrajzuk, műveik címjegyzéke, a róluk szóló vélemények) gyűjtötte össze lexikonába; javarészüik tudós és író, de nem kevés az irodalompártoló sem, akitől egy sor irodalmi szöveget sem ismerünk. Magyarország fogalmát tudatosan tágabb értelemben vette, beleértette Erdélyt, Dalmáciát, Horvátországot, és hazai íróknak tekintette az ókori Pannonia római íróit is. Vallási türelme csak a katolikusokra, reformátusokra és evangélikusokra terjedt ki, az unitáriusokat elítélendő eretnekeknek tartotta. Anyagát főleg külföldi lexikonokból szedte ⁴⁶³össze, saját gyűjtése a Németországba szakadt hazaiak életrajza és művei terén volt a leggondosabb. Hazai levelezőtársai viszont alig voltak, magyar nyelvű könyv viszonylag kis számban forgott a kezében. Tájékozottsága ezért sok kívánni valót hagy maga után: Tinódit, Zrínyit, Gyöngyösit például egyáltalán nem ismeri. Balassival – istenes versei kapcsán – ugyan eldicsekszik, legnagyobb régi íróink közül azonban csak Janus Pannonius kapott részletesebb méltatást. Cikkeinek terjedelme a rendelkezésre álló anyagtól függően alakult, forrásait gyakran szó szerint vette át. Általánosabb fejtegetései, kitérései közül azok a részletek a legjelentősebbek, amelyekben az irodalmi magyarnyelvűségért száll síkra. Magyar nyelvű irodalmon természetesen nem szépirodalmat, hanem tudományt, azaz botanikát, történetírást és a latin klasszikusok anyanyelvi fordítását értette. Tisztában volt a nyelvművelés eszközeivel és hasznával is: latin–magyar szótárt, új magyar szavak alkotását, fordítási irodalmat akart, hogy így az egész nép műveltsége emelkedjék.

Czvittinger lexikona a külföldre korlátozódó anyaggyűjtésből és a források szolgai átvételéből fakadó gyengeségei ellenére is nagy hatást keltett. A *Specimen*ből vették át ezután a külföldiek a magyar irodalom adatait, a hazaiak viszont ösztönzést kaptak a további adatgyűjtéshez.

Czvittinger munkájának folytatója és továbbfejlesztője volt a Gömör megyei Rotarides Mihály (1715–1747). 1736–1738-ban Sopronban tanult, utána Wittenbergbe ment. Kutatási terve már itthon kialakult; az irodalomtörténeti anyag rendszeres gyűjtéséhez is már Sopronban hozzákezdett. Munkáját németországi tartózkodása alatt lázas buzgalommal folytatta, s 1745-ben Altonában megjelentette tervezett nagy művének (*Historiae Hungaricae antiqui medii et recentioris aevi lineamenta* (Az ókori, középkori és újkori magyar történelem vázlata)) bevezető fejezetét, a *Prolegomenát* (Bevezetés).Többre azonban már nem futotta erejéből: a megfeszített munka, a nélkülözés és a tüdőbaj Wittenbergben sírba vitték.

A megjelent fejezet két részből áll: az egyikben a historia litteraria tárgyát és saját nagy művének tervezetét ismertette, a másikban sorra vette azokat az írókat, akik tárgykörébe vágó műveket adtak ki. Rotarides az egész hazai literatúra történetét kívánta áttekinteni; tudomány és szépirodalom között ő sem tett különbséget és nem volt tekintettel a szóbakerülő művek nyelvére sem. Tősgyökeres magyarnak tartotta ugyan magát, de állami keretben gondolkozott, és befoglalta munkájába azoknak a népeknek az irodalmát is, amelyeket a magyarsággal rokonoknak vagy vele történetileg összekapcsoltaknak tartott. Barátja volt az anyanyelv irodalmi alkalmazásának, de az ilyen könyveknek csak felvilágosító,

tudományterjesztő szerepet szánt; az igazi tudományt változatlanul latinul kellett művelni szerinte. Nagy művét négy részre készült osztani. Az elsőben az írástörténettel foglalkozott volna, a másodikban történetileg szándékozott áttekinteni a magyarországi tudományok eredetét, fejlődését, a fontosabb szerzőket, könyveket és intézményeket, a harmadikban iskolatörténetet, az utolsóban írói lexikont adott volna. A *Prolegomenának* a korábbi szakirodalmat áttekintő része elkeseredett vitairattá formálódott a hazaiak vallási elfogultsága és a külföldiek magyar kultúrát becsmérő kijelentései ellen. Rotarides elengedhetetlen követelménynek tekintette a teljes vallási toleranciát. A magyar nemzeti jellemről tett megjegyzéseiben pedig egyetlen vonás sem maradt már a nemesi harciasság alapján alkotott nemzetképből, ehelyett – meglepő módon – Magyarország lakosságának romlatlan egyszerűségéről beszélt. Rotarides Mihály historia litterariája befejezetlen voltában is jelentős állomás a hazai tudományosság történetében. Az egyháztörténetírásból kiinduló tudomány- és irodalomtörténetírás az ő koncepciójában jutott el a történeti rendszerezés igényéig, és a felekezeti szempont teljes mellőzéséhez.

*

A magyarországi protestáns tudományosságnak az egyháztörténet, de különösen az irodalomtörténetírás terén elért – szerény, de úttörő – kezdeményezései a századforduló körüli évtizedek legértékesebb teljesítményei közé tartoznak. A jóval kedvezőbb körülmények között dolgozó jezsuita tudósok olykor talán pontosabbak, forrásaikkal szemben kritikusabbak voltak, az adatgyűjtést és feldolgozást rendkívül nehéz körülmények között folytató protestáns értelmiségiek – noha a viszonylag elmaradott német példaképeket követték – elvileg mégis magasabb szintre tudtak felemelkedni. Rotarides szemlélete és koncepciója méltóképpen tetőzött be az egyházi tudományosságból a világi és polgári tudományhoz vezető fejlődés egyik ágát. A másikon az államismereti iskola terebélyesedett ki, Bél Mátyással az élen.

Kiadások

Burius, Johannes: *Micae, historico-chronologicae evangelico-pannonicae*. Kiad. *Lichner, Paulus*. Pozsony 1864. – *Rezik János*: Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad. Ford. *Gömöry János és Pogány Gusztáv*. Liptovsky Svätý Mikuláš 1931. (Latinul és magyarul.)

Irodalom

Révész Kálmán: Debreceni Ember Pál egyháztörténelme. ProtEgyhIskL 1884. 1375–1381. – *Zsilinszky Mihály*: Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei. 1899. – *Verő Mihály*: Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexikon. EPhK 1907. 412–416. – *Harsányi István*: Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kéziratai. ProtSz 1915. 128–140. – *Gragger Róbert*: Egy magyar tudós sorsa. Rotarides Mihály. Klebelsberg-eml. 1925. 437–452. – *Máté Károly*: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Min 1928. 83–133. – *Turóczi-Trostler József*: Czvittinger "Specimen"-jének német visszhangja. MNyr 1930. és Magyar irodalom – világirodalom. II. 1961. 64–75. – *Kenyeres Imre*: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. 1934. – *Ruhmann Jenő*: Rotarides Mihály soproni kapcsolatai. SoprSz 1944. 19–28. – *Tarnai Andor*: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. ItK 1961. 637–658. – *Révész Imre*: Comenius unokája. Száz 1962. 1–24. – *Szent-Iványi Béla*: Czvittinger "Specimen"-jének első ismertetője. ItK 1963. 477–478.